

Turkse islam. Actualisatie van kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland

Rapportage op hoofdlijnen van een literatuurstudie in opdracht van het
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Juni 2014

Thijl Sunier (VU University Amsterdam)

Nico Landman (Universiteit Utrecht)

Inleiding

Voor u ligt een verslag op hoofdlijnen van een literatuuronderzoek dat in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid werd verricht naar in Nederland opererende Turkse islamitische stromingen. Het gaat in het bijzonder om de vier grootste organisaties die actief zijn onder Turkse soennitische moslims in Nederland, te weten Milli Görüş, Süleymanlıs, Diyanet/Islamitische Stichting Nederland (ISN) en *Hizmet*, beter bekend als Gülen-beweging.

In 2013 kwam de Turkse gemeenschap in Nederland erg vaak in het nieuws. Het betrof verschillende kwesties zoals de veiligheid in aan Turkse moskeeën gelieerde internaten, de zaak van het pleegkind Yunus, de regelmatige bemoeienissen van de Turkse overheid met de Turkse gemeenschap in Nederland, en de uitspraken van de rector van de islamitische universiteit Rotterdam. In beschouwingen en reacties werd regelmatig gewezen op de mogelijke rol van Turkse religieuze bewegingen en organisaties en hun invloed op de meningsvorming. Deze bewegingen zijn over het algemeen goed georganiseerd met vertakkingen en afdelingen in vrijwel alle Nederlandse steden met een aanzienlijke Turkse bevolking. Ook zijn zij verbonden met zusterorganisaties in andere landen van Europa, in het bijzonder Duitsland, België, Denemarken en Frankrijk, en niet in de laatste plaats met organisaties en met de staat in Turkije.

De zorg bestaat dat dit hechte netwerk van organisaties en communicatiekanalen van negatieve invloed is op de sociaal-culturele integratie van Turkse migranten en hun nakomelingen in de Nederlandse samenleving. Het zou hun participatie in de samenleving belemmeren en de segregatie bevorderen. Turkse islamitische organisaties zouden bovendien de Nederlandse basiswaarden en normen verwerpen, al dan niet openlijk. Zij zouden er de oorzaak van kunnen zijn dat de meeste Turken in Nederland in een eigen waardengemeenschap leven.

In het programma van eisen dat medio oktober 2013 door het Ministerie werd opgesteld werd de volgende centrale vraag geformuleerd:

Wat is de stand van zaken met betrekking tot kennis over de Turkse Islamitische Stromingen en Organisaties (TRSO's) en hun invloed op de integratie van de Turks-Nederlandse gemeenschap in Nederland?

Deze centrale vraag werd uitgewerkt volgende deelvragen:

1. Wat is een adequate duiding en werkdefinitie / operationalisering van het begrip 'parallele gemeenschap'?
2. Wat is de huidige positie van de TRSO's in de Nederlandse samenleving en welke eventuele ontwikkelingen kunnen daarin worden gesignaleerd?
3. Hoe zien de onderlinge relaties tussen de TRSO's er uit en wat is daarvan de relevantie voor de invloed op het integratieproces?
4. Welke rol speelt de relatie van de TRSO's met Turkije en hun overige internationale relaties daarbij?
5. Wat is de invloed van de TRSO's op het integratieproces van de Turks Nederlandse gemeenschap?
6. Wat is de stand van de kennis over omvang, doelstelling, activiteiten en financiering van de TRSO's?
7. Welke vragen zijn er en geven deze aanleiding tot nader onderzoek?

De studie waarnaar in dit hoofdlijnenverslag wordt verwezen is een analyse van de wetenschappelijke literatuur over betreffende organisaties, rapportages in opdracht van overheden, en openbare bronnen zoals gepubliceerde jaarverslagen, statuten en websites van de organisaties. Daarnaast zijn er gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van elk van de vier genoemde organisaties. Er is geen nieuw onderzoek verricht omdat de gegeven tijd daarvoor te kort was. Niet op alle hierboven geformuleerde vragen kunnen op basis van de bestaande literatuur één-op-één antwoorden gevonden worden. De literatuurstudie verschaft van bepaalde aspecten van TRSO's een tamelijk duidelijk beeld, terwijl andere zaken niet gedocumenteerd zijn. Daarmee is de belangrijkste beperking van deze studie aangegeven.

De literatuurstudie bestaat uit drie delen. In het eerste deel is een definitie ontwikkeld van het begrip parallelle gemeenschap. Het tweede deel biedt een *historisch kader* waarbinnen de Turkse religieuze organisaties in Nederland kunnen worden begrepen en het derde deel brengt feitenkennis over de vier Turkse religieuze organisaties bijeen.

Deze hoofdlijnenrapportage laat het historische kader weg en presenteert de belangrijkste bevindingen. Eerst volgt een beknopt overzicht van de vier afzonderlijke organisatie waarmee de deelvragen 2 en 6 worden beantwoord. Waar nodig wordt aangegeven waar hiaten in de kennis zitten (deelvraag 7). Vervolgens wordt ingegaan op het begrip parallelle gemeenschap (deelvraag 1). De analyse van paralleliteit leidt tot een aantal specifieke vragen die als aanscherping en nadere precisering van deelvragen 3 t/m 6 kunnen worden gezien. De hoofdlijnenrapportage sluit daarom af met een beantwoording van die aangescherpte vragen.

Turkse islamitische bewegingen: een overzicht

Turkse moslims in Europa zijn goed georganiseerd in vergelijking met andere moslimgemeenschappen. Dat heeft grotendeels te maken met de bemoeienis van Turkse islamitische bewegingen die vanaf het eind van de jaren zeventig actief werden onder Turkse moslims. Die organisatiegraad laat zich nog steeds gelden hoewel de omstandigheden waaronder de organisaties opereren evenals de samenstelling van de achterban sterk zijn veranderd. Vrijwel alle moslims met een Turkse achtergrond hebben te maken met de religieuze infrastructuur die door deze organisaties is opgezet. Het SCP onderzoek naar moslims uit 2012 laat zien dat 42% van de Turken (55% van de mannen, resp. 28% van de vrouwen) minstens eenmaal per week de moskee bezoekt. 36% van de Turken bezoekt de moskee maandelijks (SCP 2012b: 72-73). Van alle Turkse Nederlanders komt 25% nooit in een moskee.

In alle vier de organisaties is de Turkse herkomst nadrukkelijk zichtbaar, in culturele symbolen, de taal, de betrokkenheid bij ontwikkelingen in Turkije. Ze verschillen echter in de mate waarin verbondenheid met Turkije tot de doelstellingen behoort en bewust wordt gecultiveerd.

Er zijn ook een aantal duidelijke verschillen tussen de vier bewegingen die in de eerste plaats te maken hebben met hun religieus-ideologische achtergrond: een in de mystieke islam gewortelde beweging, een aan de Turkse staat gelieerde organisatie, een politiek-activistische beweging, en een beweging van aanhangers van een islamitisch prediker.

De verschillen hebben maar zeer ten dele te maken met de religieuze leer of praktijk, maar wortelen vooral in de Turkse geschiedenis van het secularisme en de strijd daarover en zijn lange tijd bepalend geweest voor onderlinge controverses en tegenstellingen. Deze tegenstellingen werden in

Europa verstrekt doordat ze de bewegingen concurrenten van elkaar werden en dezelfde soort activiteiten ontwikkelden.

Tegenwoordig is er van die concurrentie niet veel meer over. Het aantal lokale afdelingen en gebedshuizen is al jaren stabiel en elk van de bewegingen heeft een eigen plaats in het veld met de daarbij behorende activiteiten.

Süleymanlı-beweging

De Stichting Islamitisch Centrum SICN, de koepelorganisatie van de Süleymanlıs, is met 48 aangesloten lokale organisaties de oudste beweging die actief is onder Turkse moslims. De organisatie is opgericht door volgelingen van de in 1959 overleden godsdienstleraar Süleyman Hilmi Tunahan. De organisatie draagt een conservatieve levensstijl uit gebaseerd op de soennitische tak van islam, maar houdt zich verre van politieke activiteiten en heeft ook geen expliciete agenda op het gebied van Turkse identiteit. De beweging heeft haar wortels in de mystieke islam. De internationale leider woont in Istanbul, en het Islamitisch Cultureel Centrum in Keulen vervult een coördinerende rol voor het Europese deel van het netwerk. De SICN is echter juridisch gezien een autonome stichting, en de inbedding in het Europese netwerk heeft een informeel karakter, waarover in de literatuur weinig informatie wordt geboden.

Hun voornaamste activiteit naast het bieden van religieuze accommodatie is de religieuze vorming van hun achterban, gericht op persoonlijke vorming en spirituele verdieping. De beweging beheert een aantal internaten en geeft ook huiswerkbegeleiding naast godsdienstonderwijs. Het actieve kader van de beweging bestaat tegenwoordig uit goed opgeleide jongeren die goed Nederlands spreken. De activiteiten worden betaald uit giften en contributies van sympathisanten en leden.

De beweging is actief op een aantal maatschappelijke terreinen. Het leiderschap legt grote nadruk op het belang van goede samenwerking met Nederlandse autoriteiten en maatschappelijke organisaties. Men is actief in landelijke koepelorganisaties en wil erkenning voor de educatieve activiteiten die de beweging ontwikkelt en die ook buiten de directe aanhang worden erkend. De sterke gerichtheid op deze interne religieuze activiteiten en spirituele zelfontwikkeling heeft tot gevolg dat de beweging het imago heeft van gesloten en in zichzelf gekeerd. Er bestaat er een duidelijk onderscheid tussen de interne educatieve activiteiten en de naar buiten gerichte initiatieven tot samenwerking met maatschappelijke partners. De beweging leidt haar eigen imams op via een particulier opleidingsinstituut, dat samenwerkt met de opleiding Islamitische theologie van de Hogeschool InHolland. Een belangrijke recente ontwikkeling is de sluiting van die opleiding, waardoor de inbedding van de eigen particuliere imamopleiding in het reguliere hoger onderwijs onzeker is geworden.

Diyanet

De Islamitische Stichting Nederland (ISN), beter bekend onder de naam Diyanet is met 143 aangesloten moskeeverenigingen verreweg de grootste organisatie onder Turkse moslims. De organisatie is rechtstreeks verbonden met Diyanet in Ankara, het Directoraat van Godsdienstzaken dat onder de premier ressorteert. Diyanet draagt de officiële Turkse versie van de islam uit en instrueert de aangesloten moskeeën over religieuze zaken. Tegenover de Nederlandse samenleving profileerde de organisatie zich graag als het gematigde gezicht van de islam in vergelijking met de andere bewegingen. Imams in ISN moskeeën in Nederland zijn in Turkije opgeleid en worden door de Turkse overheid betaald. Daarnaast beheert ISN een uitvaartfonds, organiseert de bedevaart naar

Mekka, en is actief bij de bouw van nieuwe moskeeën. De financiële en logistieke ondersteuning vanuit de Turkse overheid en het relatief grote aantal aangesloten lokale verenigingen, maakt hen tot een belangrijke speler in het Nederlandse islamitische landschap. Daarmee onderscheidt ISN zich in belangrijk opzicht van andere bewegingen die hun religieuze diensten zelf bekostigen.

Van alle vier organisaties draagt de ISN het duidelijkst de band met Turkije uit. Zij doet dat door religieuze plichten en liefde voor het vaderland met elkaar te verbinden en door het organiseren van activiteiten die de band met Turkije moeten versterken. De organisatie wil fungeren als de culturele en religieuze ambassadeur voor Turkije en de Turkse Nederlanders. Op lokaal niveau zien we initiatieven tot samenwerking met verschillende partners. Landelijk is de ISN een dominante factor in overleg met en advies aan de overheid. In die zin willen zij goede contacten ontwikkelen met Nederlandse instanties. De organisatie verzet zich niet tegen integratie van leden in de Nederlandse samenleving, maar wil wel dat hun Turkse wortels worden gecultiveerd.

Milli Görüş

Milli Görüş is van oorsprong in een politieke beweging in Turkije met een duidelijke Turkse nationalistische en islamitische agenda gericht op een soort 'morele herbewapening'. Aanvankelijk was het doel van Milli Görüş in Europa het gedachtegoed van de islamistische politicus Erbakan onder Turkse moslims te verspreiden en aanhangers te werven, met het doel de Turkse staat en samenleving langs parlementaire weg te islamiseren. De beweging was antiwesters en zocht nadrukkelijk aansluiting bij internationale politiek-islamitische bewegingen. Ze propageerde solidariteit met islamitische strijd in conflictgebieden.

Vanaf eind jaren negentig vond bij de beweging in Europa een heroriëntatie plaats die veel pragmatischer is en gericht op de belangenbehartiging van moslims in de Europese samenlevingen waarvan het open, pluriforme, en democratische karakter wordt erkend en geaccepteerd. Hiervoor is door de Duitse kenner van de beweging Werner Schiffauer de term 'post-islamisme' gebruikt. Solidariteit met moslims elders in de wereld blijft een belangrijk punt, maar de leiders van de beweging in Nederland zijn zich er zeer sterk van bewust dat hun jonge aanhang steeds meer zal wortelen in Nederland. Net als bij de SICN is er geen actieve Turkse identiteitsagenda. Directe betrokkenheid van Turkse politici met de moskeeganger is een omstreden zaak, en wordt door de leiding van de beweging onwenselijk geacht.

De Nederlandse tak van beweging bestaat uit twee landelijke afdelingen met in totaal 34 lokale aangesloten organisaties. Beide afdelingen zijn formeel verbonden aan de in Keulen gevestigde stichting IGMG (*Islamitische Gemeinde Milli Görüş*), die haar voorzitter en vicevoorzitter aanstelt. In de praktijk hebben lokale afdelingen een aanzienlijke autonomie. Naast het beheren van moskeeën en andere religieuze diensten streeft de beweging sinds het eind van de jaren negentig meer dan de overige bewegingen naar erkenning dat moslims een integraal onderdeel van de samenleving uitmaken en dat behoud van identiteit een grondrecht is. In de praktijk is de beweging op nationaal en lokaal niveau gericht op institutionalisering en worteling van de islam in Nederland. Er wordt actief gewerkt aan de ontwikkeling van een kader onder jongeren en vrouwen en wordt de samenwerking gezocht met moslims uit andere etnische gemeenschappen.

Gülen-beweging

De Gülen-beweging bestaat uit aanhangers van de islamitische geleerde en prediker Fethullah Gülen. In Turkije groeide deze religieuze beweging in de jaren tachtig uit tot een maatschappelijke kracht door haar populariteit onder een welvarende middenklasse en dankzij eigen

onderwijsinstellingen en eigen media. Aanhangers stelden niet zozeer het seculiere bestel van Turkije ter discussie, maar pleitten wel voor liberalisering en democratisering ervan. Dat de vaak goed opgeleide Gülen-aanhangers doordrongen tot verantwoordelijke posities in de Turkse samenleving en staat, wordt door seculiere Turken vaak uitgelegd als 'infiltratie'.

Organisatorisch onderscheidt de beweging zich van de andere drie doordat zij geen moskeeën beheert, maar uitsluitend gericht is op educatieve activiteiten en spirituele ontwikkeling. Door het land bestaan studentenhuizen en andere instituten waar een selecte groep aanhangers religieuze training krijgen. Van een landelijke koepelorganisatie is eveneens geen sprake.

Het actieve kader van de beweging bestaat hoofdzakelijk uit hoog opgeleide mensen die vrijwel zonder uitzondering in Nederland zijn geboren of hier al lang wonen. De beweging is zeer actief in de interreligieuze dialoog. De strategie van de beweging kan worden omschreven als '*social empowerment*'. Dit impliceert dat men primair gericht is op een versterking van het maatschappelijk middenveld en het verbeteren van maatschappelijke competenties van de volgelingen. Net als in Turkije zijn er in Nederland stemmen te beluisteren die de succesvolle verankering van de beweging in Nederlandse sociale structuren uitleggen als dekmantel voor verborgen, sinistere doelen. Daarvan is in het onderhavige onderzoek niets gebleken.

Parallele gemeenschappen: een theoretisch kader

Parallelliteit wordt vaak gezien als tegenhanger van integratie en het bestaan van parallelle gemeenschappen als teken van gebrekkige integratie. In het integratiedebat gaat het afwisselend over sociaaleconomische posities van betrokkenen, over hun participatie in groepen en gemeenschappen, en hun waardeoriëntaties. Ook als het gaat om parallelliteit kunnen diverse dimensies worden onderscheiden. In de literatuurstudie worden er vier onderscheiden, die elk hun eigen vragen oproepen over de Turks-islamitische organisaties, en over hun rol bij de integratie.

De eerste dimensie verwijst naar organisatorische aspecten: gemeenschapsvorming, interne cohesie van gemeenschappen en hun relaties met hun omgeving. Hiertoe worden de begrippen *bonding* en *bridging* van de Amerikaanse socioloog Robert Putnam gebruikt om een onderscheid te maken tussen activiteiten die gericht zijn op de verbinding van de doelgroep met de wereld daarbuiten (*bridging*), en activiteiten gericht op versterking van de eigen groep (*bonding*). Bonding is als zodanig geen onwenselijke vorm van parallelliteit, mits deze gepaard gaat met bridging. Doorgaans is dit het geval. Participatie van individuele burgers in de samenleving verloopt immers altijd via informele gemeenschappen, netwerken en organisaties. Het SCP rapport *Rijk Geschakeerd* wijst ook op het belang dit soort netwerken in een participatiesamenleving (SCP 2014). Ten aanzien van Turkse islamitische organisaties gaat het om de vraag of ze hun leden isoleren van de rest van de samenleving dan wel via 'bridging'-activiteiten hun participatie ondersteunen.

De tweede, de sociaal-culturele dimensie van parallelliteit betreft de diversiteit aan waarden. Is het een probleem wanneer subgroepen in de samenleving waarden koesteren die afwijken van breed aanvaarde waarden? Uit de literatuur komt naar voren dat over de *wenselijkheid en aanvaardbaarheid* van waardenpluralisme zeer verschillend wordt gedacht. Duidelijk is echter dat ook tegenstanders van cultuurrelativisme erkennen dat in een open en democratische samenleving het onderschrijven van waarden moeilijk kan worden afgedwongen. Overheidsingrijpen tegen het propageren van 'ongewenste' waarden stuit al gauw op de grondwettelijke vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid. Niettemin worden in dit debat een aantal kernwaarden genoemd die in Nederland zeer breed worden gedragen, en die via het onderwijs aan jonge

generaties worden bijgebracht: seksegelijkheid, zelfbeschikkingsrecht, individuele keuze- en gewetensvrijheid. Dit zijn waarden die ook door een groot deel van de Nederlandse moslims worden onderschreven en door islamitische theologen worden gelegitimeerd – al zijn er ook radicale tegenstemmen te beluisteren, die de Europese samenleving en haar kernwaarden principieel afwijzen. Ten aanzien van Turkse islamitische organisaties is de vraag relevant hoe de Turkse religieuze organisaties zich in heden en verleden opstellen tegenover de genoemde kernwaarden.

De derde dimensie betreft socialisatie, beïnvloeding en disciplineren van individuele groepsleden, en aansturing van de groep door nationale en internationale organen. Beide komen overal in de samenleving voor; de wenselijkheid of onwenselijkheid is voor een deel subjectief: wat de één ongewenste indoctrinatie of dwang noemt kan voor de ander een vanzelfsprekend onderdeel van opvoeding en socialisatie, of noodzakelijke coördinatie zijn. De vrijheid van organisatie impliceert de vrijheid anderen te beïnvloeden. Anderzijds zijn er meer objectieve criteria te noemen voor de grens tussen wat wenselijke en onwenselijke beïnvloedingspraktijken zijn. Uiteraard zijn er wettelijke kaders, die bijvoorbeeld lijfstraffen niet toestaan. Een belangrijke grens is verder de individuele keuzevrijheid, vooral de keuze om uit te treden. Ten aanzien van de Turks-islamitische organisaties kan worden gevraagd wat bekend is over interne machtsstructuren, en de rol van financiering daarbij. Ook kan worden gevraagd naar onderwijsmethodes en het pedagogisch klimaat van de activiteiten die op kinderen zijn gericht. Als deze informatie ontbreekt of zeer beperkt is kan de overheid aandringen op meer transparantie.

De vierde dimensie van paralleliteit is de juridische. Het gaat hier om de vraag of onderdelen van de sharia in de Nederlandse context kunnen worden geaccepteerd en welke botsen op de rechtsorde. De conclusie is hier dat er binnen het Nederlands recht wel bepaalde ruimte bestaat voor o.m. aspecten van het islamitische huwelijksrecht, maar dat er ook duidelijke grenzen voortvloeien uit de rechtsorde, bijvoorbeeld een verbod op uithuwelijken. Voor onderzoek naar Turks-islamitische organisaties leidt dit tot de vraag hoe zij de verhouding tussen religieus recht (sharia) en de Nederlandse rechtsorde zien.

Turkse islamitische organisaties, paralleliteit, en integratie: een balans

Op basis van de werkdefinitie van paralleliteit zijn een aantal vragen geformuleerd over de Turks-islamitische organisaties, waarmee tevens de gestelde deelvragen over hun rol in het integratieproces (deelvragen 3 t/m 5) zijn uitgewerkt.

Bonding en bridging: isoleren de TRSO's hun leden van de rest van de samenleving of ondersteunen zij via 'bridging'-activiteiten hun participatie?

Op basis van de wetenschappelijke literatuur over dit onderwerp kan ten aanzien van Turkse islamitische organisaties voorlopig geconcludeerd worden dat hun op interne solidariteit en cohesie gerichte activiteiten (bonding) als zodanig geen kenmerk van ongewenste paralleliteit vormen, of moeten worden opgevat als een teken van gebrekkige integratie, ook als ze zich over de landsgrenzen uitstrekken. Turken vormen een integraal onderdeel van de samenleving en hun netwerken en organisaties vormen dus een onderdeel van het maatschappelijk middenveld. Mede door de TRSO's zijn de Turkse migranten en hun nakomelingen van alle migranten met een islamitische achtergrond verreweg het best intern georganiseerd (bonding). Mede door die hoge organisatiegraad hebben Turkse islamitische organisaties een sterke positie in landelijke en

plaatselijke overlegstructuren (bridging). De Süleymanlı-beweging, Milli Görüş en de Gülen-beweging investeren niet slechts in de religieuze, maar ook in de maatschappelijke vorming van hun jongere leden.

Hoe hebben de Turkse religieuze organisaties zich in heden en verleden opgesteld tegenover de kernwaarden seksegelijkheid, zelfbeschikkingsrecht, individuele keuze- en gewetensvrijheid? Hoe zien ze de verhouding tussen religieus recht (sharia) en de Nederlandse rechtsorde?

Moslams in Europa hebben de afgelopen decennia op zeer uiteenlopende wijzen hun positie bepaald tegenover de Europese samenleving en haar kernwaarden, variërend van volmondige omarming ervan, via voorwaardelijke aanvaarding en compromis, tot afwijzing. In dit spectrum van visies lijken de TRSO's de mainstream van de orthodoxe soennitische organisaties in Europa te volgen. Deze accepteren het gezag van de islamitische bronnen, de Koran en de Soenna, en benadrukken – in tegenstelling tot een aantal radicale anti-Europese predikers – dat het leven conform deze bronnen prima verenigbaar is met respect voor en aanvaarding van de Europese rechtsorde. Niet zelden gaat men een stap verder door te propageren dat kernwaarden van de Europese samenleving in de islamitische traditie zijn verankerd. Waar elementen uit de islamitische traditie in strijd lijken met die kernwaarden wordt meestal de strategie van *contextualisering* gehanteerd om een conflict te voorkomen: sommige regels gelden nu eenmaal alleen in een islamitische staat en zijn dus niet van toepassing in Europa.

De kwestie van de verhouding tussen de sharia en de Nederlandse, seculiere rechtsorde kan in het geval van de TRSO's moeilijk los worden gezien van de discussies hierover in Turkije zelf, waar de grondwet het secularisme als één van de pijlers van de staat benoemd, en waar pleidooien voor het invoeren van de sharia strafbaar zijn. Voor Diyanet is het laten functioneren van de islamitische religie binnen het seculiere bestel een kerntaak, en het is daarom niet te verwachten dat zij in Europa problemen zou hebben met seculiere stelsels. De Süleymanlı-beweging heeft zich in haar focus op de eigen religieuze gemeenschap en op spirituele verdieping onthouden van confrontatie met het seculiere bestel en doet dat in Europese landen ook. Gülen heeft het Turkse secularisme niet aangevallen maar vanuit dit beginsel meer vrijheid voor religieuze groepen bepleit. Alleen van de Milli Görüş-beweging kan worden gezegd dat ze met haar voormalige leider Erbakan pleitte voor islamisering van samenleving en staat. Binnen Milli Görüş-Europa was aanvankelijk ook afwijzing van de seculiere rechtsorde te beluisteren. Vanaf ongeveer 1997 is een nieuwe koers ingeslagen die neerkomt op aanvaarding van het open, pluriforme, en democratische karakter van de Europese samenleving.

Ten aanzien van seksegelijkheid is de overheersende lijn te typeren als 'wel gelijkwaardigheid, geen gelijkvormigheid', en worden traditionele rollenpatronen voor mannen en vrouwen gepropageerd. Overigens zijn in alle TRSO's de laatste decennia omvangrijke vrouwenafdelingen tot stand gekomen, die hun eigen overlegstructuren op landelijk en internationaal niveau hebben.

Wat is bekend over interne machtsstructuren (nationaal en transnationaal), en over de rol van financiering daarbij?

Alle vier TRSO's zijn onderdeel van transnationale netwerken onder Turken in West-Europa, die geestverwanten met elkaar verbinden, onder andere in Turkije. Een van de vier, namelijk Diyanet,

wordt aangestuurd vanuit Turkije via religieuze functionarissen die aan de Turkse ambassade en consulaten zijn verbonden. Deze houden toezicht op het functioneren van plaatselijke bestuurders. Financiering van het salaris van de imams is een belangrijk instrument van controle. Tegenover Europese overheden heeft Diyanet zich met enig succes weten te positioneren als waakhond tegen extremisten. Milli Görüş en de Süleymanlı-beweging zijn in Nederland op vergelijkbare wijze georganiseerd als afdelingen in België, Frankrijk, Oostenrijk, de diverse Duitse deelstaten, en voor beide geldt dat er een Europees centrum is in Keulen. Bij Milli Görüş is de invloed van het Europese centrum geformaliseerd in statuten. Bij de Süleymanlı-beweging is dat niet het geval en is over de informele macht- en gezagsverhoudingen weinig bekend. Voor zover bekend is er geen sprake van externe financiering van personeel zoals in het geval van Diyanet. De onkosten moeten grotendeels worden gedekt uit bijdragen van de leden. Voor bepaalde sociaal-culturele en educatieve activiteiten hebben deze organisatie ook met enig succes een beroep gedaan op gemeentelijke subsidieregelingen.

De Gülen-beweging vertoont een wat afwijkend patroon omdat deze niet rond moskeeën is georganiseerd, maar rond relatief op zichzelf staande onderwijsinstellingen en studentenhuizen. Leidinggevend zijn ingewijden die *abi* (oudere broer) of *abla* (oudere zus) worden genoemd. Zij spelen een belangrijke rol als gids en mentor voor nieuwe aanhangers van de beweging en genieten gezag. In elk land waar de beweging actief is, is een *abi* die als voorman van de beweging aldaar fungeert. Er is niet zozeer een formele organisatiestructuur, maar een netwerk van bekenden die elkaar helpen en initiatieven ontplooiën en die regelmatig overleg plegen. Sympathiserende ondernemers zijn een belangrijke bron van inkomsten.

Wat is bekend over onderwijsmethoden en pedagogisch klimaat in het onderwijs van de TRSO's?

De TRSO's houden zich onder andere bezig met diverse vormen van onderwijs. De plaatselijke moskeeën bieden standaard elementair koranonderwijs, waarover niet veel bekend is. Milli Görüş en de Gülen-beweging zijn betrokken bij enkele scholen voor basis- en voortgezet onderwijs. Deze vallen onder toezicht van de Onderwijsinspectie. Süleymanlıs, Gülen en Milli Görüş hebben daarnaast diverse vormen van naschools onderwijs ontwikkeld voor kinderen in de middelbare schoolleeftijd. Deels vindt dit plaats in internaten. Hoewel deze internaten met enige regelmaat negatief in het nieuws zijn geweest is er weinig bekend uit onderzoek. Wel is er in Duitsland onderzoek gedaan naar het pedagogisch klimaat op de Süleymanlı-internaten, een onderzoek waarin veel negatieve geruchten werden weersproken. Over die internaten is apart onderzoek uitgezet.

Wederkerigheid, verantwoordelijkheid en transparantie

Turkse islamitische organisaties vormen een integraal onderdeel van de Nederlandse samenleving. Dat betekent dat zij als zodanig door de samenleving geaccepteerd moeten worden, maar dat zij tegelijk kunnen worden aangesproken op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid en mag worden gevraagd dat zij rekenschap afleggen van hun maatschappelijk functioneren. Van overheid, politiek en maatschappelijke instellingen mag worden verwacht dat zij islamitische organisaties als gelijkwaardige partners behandelen.

Een open pluriforme samenleving veronderstelt dat de verschillende opvattingen en overtuigingen die erin voorkomen, voor zover deze binnen de wettelijke grenzen vallen, geaccepteerd worden. Nederland kent een aantal grondwettelijke rechten die daarvoor essentieel

zijn: het gelijkheidsbeginsel en de vrijheid van godsdienst en overtuiging. De kernwaarden gelijkheid, zelfbeschikkingsrecht, individuele keuze- en gewetensvrijheid zijn hier onlosmakelijk mee verbonden. Dit is de wettelijke basis waarop religieuze gemeenschappen zich in de samenleving mogen ontwikkelen. Een belangrijke reden waarom Turkse religieuze bewegingen zich in Europa vestigden was precies die godsdienstvrijheid.

Voor beide partijen, in welke onderhandelings situatie ook, is een acceptatie van elkaars bestaan en van verschillen van opvatting onontbeerlijk. Hierop zijn de begrippen “shared understandings” van Richard Rorty en ‘procedurele gelijkwaardigheid’ van John Rawls bij uitstek van toepassing. Beide politiek-filosofen bieden een procedurele oplossing voor onderhandeling in plaats van een normatief keurslijf waaraan iedereen in de samenleving zich dient te onderwerpen. Om godsdienstvrijheid en gelijkheid ook in de toekomst te garanderen is het van groot belang dit als een gemeenschappelijke basis van onderhandeling te beschouwen, waarbij procedurele transparantie en wederkerigheid betracht worden.